

AMANGÜL ESENMEDOWA,
Magtymguly adyndaky Türkmen
döwlet uniwersitetiniň uly mugallymy

MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIGINDE HOWA ÝAGDAÝYNY AŇLADÝAN SÖZLERIŇ ULANYLYŞY

Akyldar Magtymguly adamzat taryhynda gaýtalanmajak, özboluşly şahsyýetleriň biridir. Öz beýikligi, ruhy dünýäsi bilen türkmen halkyny dünýä meşhur eden beýik ussadyň döredijiligi düýpsüz umman ýaly çuňdur. Magtymgulyň pikir eleginden geçirip, ile ýetiren parasatly sözleri külli älemiň ruhy çelgilerinden ugur alýan ýörelgelerdir, dünýä paýhasynyň genji-käninde görnükli orun alan garaýyşlardyr.

Durmuşy hadysa bolan söz Magtymgulyň döredijiliginde aýratyn öwüşgüne eýe bolýar. Öz ýaşan döwrüniň, hatda özünden öňki hem soňky asyrlaryň-da dil hazynasy hasaplanýan Magtymguly şahyryň eserlerinde her sözüň aýratyn orný bar.

Türkmen halkynyň münlerçe ýyllap hemrasy bolan sözlerimiz Magtymgulyň döredijiliginiň esasy özenini düzýär. Şol sözleriň biri hem ýelmek işligidir. *Ýelmek* sözi gymyldy-hereketi aňladyp, şahyryň döredijiliginde gaty köp duşýar. Ol *ylgamak*, *ýüwürmek* işlikleri bilen manydaş bolup, biziň pikirimizçe, gadymy türki at-işlik sesdeş sözleri (hem at, hem işlik hyzmatynda ulanylýan) düzýän onlarça sözüň biridir. Şular ýaly at-işlik sesdeş sözleriň gelip çykyşyny entek sözler söz toparlaryna bölünmänkäler, şol bir sözüň hem zat adyny, hem şol zadyň gymyldy-hereketini aňladyp ulanylan döwürleri bilen baglaýarlar. Şeýle sözlere *kak*, *at*, *oý*, *çiş*, *köw*, *sap*, *göç* ýaly sözler degişlidir.

Magtymguly *ýelmek* işligini dürli dereje we şekil ýasaýjy goşulmalar bilen hem ulanypdyr. Meselem:

Ýagşylardan bir nesihat alawer,
Gitdi kerwen, ýeke galdyň, *ýelewer*.¹

¹ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. I jilt, Aşgabat, MGI, 2013, 472 s.

Ýigrim tört ýaşa geldiň,
Ýigit bolup, sen *ýeldiň*.¹

Kimi Hakdan gorkup, reňni saralyp,
Kimi dünýä kowar *ýüwürip*, *ýelip*.²

Eşek münüp, Isa dek *ýeldirdigim* bilmezmiň?³

Gäh dünýä talap eýläp, hem ýortar men, *ýeler* men,
Gäh ýyglap öz halyma, gäh şoh olup, güler men.⁴

Mysallardan görşümüz ýaly, *ylgamak*, *ýüwürmek*, *ýortmak* işlikleriniň manydaşy bolan *ýelmek* işligini Magtymguly has işjeň ulanypdyr. Diliň häzirkî ösüş döwründe *ýelmek* işligi ulanyşdan galypdyr. Diňe «Ýelemik aýazdan ýedi günki boragan ýagşy» diýen halk nakylynda, *ýelikmek*, *ýelejirmek*, *ýeliklemek*, *ýelkildemek* we ş.m. sözlerde onuň hereket aňladýan manysy duýulýar. Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde *ýel* sözi *öwüsgin*, şemal manysyndan başga-da, *ýel ig* görnüşinde kesel adyny hem aňladýar. Ýel sözünüň at manysynda ulanylyşy häzir has işjeňdir.

Magtymgulynyň «Ýagmyr ýagdyr, soltany» atly murabag goşgusy mynjatdyr we onuň real durmuş bilen baglanyşygy bardyr. Meselem:

Kadyr Alla dökgün rehmet *barany*,
Ekiniň hemdesti, ýeriň *ýarany*,
Ýeriň, gögüň, Arşyň, Kürsüň *Suhany*,
Rehm eýleýip, *ýagmyr* ýagdyr, *Soltany*.⁵

Mysalda Magtymguly ýagyn, ýagyş sözleriniň deregine onuň parsça barabary (ekwiwalenti) bolan *baran* sözüni ulanyp, ýagmyr

¹ Şol ýerde, I jilt, 138 s.

² Şol ýerde, II jilt, 90 s.

³ Şol ýerde, II jilt, 301 s.

⁴ Şol ýerde, II jilt, 292 s.

⁵ Şol ýerde, II jilt, 137 s.

sözünüň täsirlilikini güýçlendirmegiň göwnejaý çözüdini tapypdyr. Sebäbi ýagmyr we ýagyn, ýagyş sözleri absolýut sinonimler bolup, olardan häzirki döwürde has işjeň ulanylýany ýagyş sözüdir. Ýagmyr sözünüň hem şol bir kökden, häzir diňe şu sözde duş gelýän könelişen –myr goşulmasy bilen ýasalandygy bellidir. Ýöne ýagmyr sözi ýagyn-ygal manysyny has umumy aňladýandygy bilen, şu şygyrda owazlylygy, sesleriň sazlaşygyna juda laýyklygy bilen ýagyn, ýagyş sözünden tapawutlanýar. Şahyryň mümkin bolan umumyhalky sözlerden has ýerliklisini tapyp ulanandygy onuň sözleri saýlap-seçmekde geçiren gözlegleriniň, ussatlygynyň nyşanydyr. Ýogsam Magtymguly ýagyn, ýagmyr sözleriniň ikisini-de bir şygyrda, ýöne göçme manyda ulanypdyr. Meselem:

Sowuldy daglar başydan, ýagynly dumany, heý,
...Guýdy bulutlar ýagmyryn, halyma eýläp gahar.¹

Akyldar şahyr öz döredijiliginde bulut sözünü hem parsça barabary (ekwiwalenti) bilen gezekleşdirip ulanýar. Meselem: «Ebrler owaz urup, dag kylar duman peýda».²

Neýsan sözi aslynda grek aýlarynyň yedinjisiniň, siriýa senenamasynyň hem başinji aýynyň, apreliň adydyr. Adat boýunça şol aýda köp ýagyş ýagýar; ýaz aýy, ebri-neýsan – ýazky ýagyşly bulut. Türk dilinde hem *neýsan* aprel aýyny aňladýar. Neýsan ýagyş ýagyn-ygal adyny, ýaz ýagşyny, alabaharda ýagýan ýagşy aňlatsa-da, aslynda ýagynlyk, ygallyk döwür bolan aprel aýynda ýagýan ýagyş manysynda ygalyň adyna geçipdir. Magtymguly hem bu sözi we söz düzümini öz döredijiliginde ýagyn-ygal manysynda ulanypdyr:

Neýsan guýdy, umman – gaýnadym-joşdum.³

Neýsansyz, nebatsyz niçe ýazlar bar,
Hoşluk bilen geçen gýşyna degmez.⁴

¹ Şol ýerde, I jilt, 56-57 s.

² Şol ýerde, II jilt, 306 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 68 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 401 s.

Magtymguly howa ýagdaýyny aňladýan sözleri asyl manysynda-da, göçme manysynda-da örän jaýdar hem ýygy-ýygydan ulanýar. Meselem:

Gar-ýagmyrlar, burjy baglan,
Sapaly çaylar görüner.¹
Talygym güneşi galmyş ümüre.²
...Zemin bilen süýrenipdir deňzi-Hazar ýellerim.³

Türkmenistanyň çäginde ýeliň ugruna günbatardan gündogara hereket edýän bulutlar deňizden, suw buglaryndan «yüklenip» gelýän ýagys getirýän bulutlardyr. Magtymguly bu barada şeýle görnüşde beýan edýär:

Dag başynda durar *duman*,
Hazardan ýel gelmeginçä.⁴

Teriň//tereň sözi Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde *tereň mören* görnüşinde getirilip, «bol suwly derýa» manysyny beripdir. Magtymguly bu sözi:

Tereň derýa, haýбатыña guwanma,
Wagtyň ýetse, guryyp, ýer dek bolar sen.⁵

Ýa-da:

Gulzum deý günäniň *tereň*-derdini,
Çyn toba gurudar oňa em bolup⁶ –

diýen setirlerinde ulanýar.

Sözleriň başga dil bilen ugurdaş ulanylýan manydaş sözi tarapyndan işjeň ulanyşdan gysylyp çykarylyp, gadymy sözleriň ha-

¹ Şol ýerde, I jilt, 269 s.

² Şol ýerde, I jilt, 73 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 62 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 372 s.

⁵ Şol ýerde, I jilt, 420 s.

⁶ Şol ýerde, II jilt, 17 s.

sabyna geçmegi köp sanly sözlerde bolşy ýaly *bulak* sözünde hem bolup geçipdir. *Bulak* sözi *çeşme* manysynda bolup, seýrek ulanylýan sözleriň hataryna geçiripdir. «Sil bolar, agdarlyp akar bulaglar»¹ diýýän akyldar Magtymguly gadymy sözlerimiziň genji-hazynasynyň öz eserlerine ussatlyk bilen siňdiripdir.

---

¹ Şol ýerde, I jilt, 204 s.